

4-AMALIY MASHG'ULOT. MA'LUMOT QIDIRISH VA MANBALARNI TANLASHNI O'RGANISH. (UNIVERSITET KUTUBXONASIGA TASHRIF).

Amaliy mashg'ulot maqsadi: Talabalarda axborot resurs markazidan foydalanish qoidalarini o'rganish. ma'lumot qidirish va manbalarni tanlashni to'g'risidagi tushunchalarni shakllantirish

Axborot resurs markazidan foydalanish qoidalari

Bibliografiya xaqida umumiy tushunchalar. «Bibliografiya» so'zi birinchi bo'lib Qadimgi Greqiyada ishlatila boshlangan. U ikkita so'zdan: biblion (kitob), grapho (yozaman) kelib chiqqan. Bu so'z bilan kitob bosish kashf qilingunga qadar kitoblarni qayta ko'chirish ishlari deb atalgan. O'sha vaqtlar qo'l mehnati orqali kitoblarni qayta ko'chirish uslubi yagona hisoblangan, hamda qayta ko'chirish bilan shug'ullangan odamlar bibliograf deb nomlangan. Bu ish bibliograflardan xech qanday maxsus bilimni talab etmasada, faqatgina o'qish va yozishni bilish kerak edi. Vaqt o'tishi bilan «bibliografiya» termini boshlang'ich ma'nosini o'zgartirib, «kitob yozish»

deb tushunilgan, keyinchalik bibliotekalarda mavjud kitoblar ro'yxatini tuzish ishlarini belgilash uchun qo'llanilgan. Har xolda, butunlay tarix davomida bibliografiya qo'l yozma, keyinchalik bosma materiallar bilan bog'liq bo'lgan. U kalit misoli bilim hazinasini ochib bergan va inson ta'limi tarbiyasida muhim omil hisoblanib, madaniyat rivojlanishida xizmat qilgan.

Bibliografiya birinchi o'rinda bosma (nashr qilingan) asarlar (kitoblar, maqolalar va boshqalar), hamda nashr qilinmagan xujjatlar, qo'l yozmalar, dissertaqiyalar, har xil ilmiy-texnik xujjatlar bilan ish yuritadi. Bibliografiya tarkibi (faoliyat sifatida) bibliografik ma'lumotlarni tayyorlash va uni iste'molchi so'rov va extiyojlariga ko'ra etkazib berishdan tashkil topgan. Bibliografik ma'lumotlarni tayyorlash jarayonlari «bibliografiyalash» tushunchasi bilan birikadi, ma'lumotlarni etkazib berish jarayonlari esa «bibliografik xizmat ko'rsatish» tushunchasi bilan namayon bo'ladi. U o'z ichiga ma'lumotli - bibliografik xizmat ko'rsatish, bibliografik ma'lumot berish, kitobxonlarni bibliografik o'qitish kabilarni qamrab oladi. Boshqa turli amaliy faoliyat sohalari kabi bibliografiya mos fan qonuniyatlari, hulosalariga tayanadi. Bu fan bibliografiyashunoslik - bibliografiya nazariyasi, tarixi, uslubi va tashkiloti savollarini o'rganuvchi va ishlab chiquvchi ilmiy fandır.

Bibliografiya nazariyasi bibliografiyaning jamiyatdagi ahamiyatini o'rganadi, ilmiy terminologiyalar ishlab chiqadi, bibliografiyani turlarga bo'linishini asoslaydi, muhim muammolarni belgilaydi.

Bibliografiya tarixi bibliografiyani butunligicha paydo bo'lishi va rivojlanishini, xamda uning alohida turlarini o'rganadi. Bunda bibliografiya tarixi

o'zgarishlar fanida, ya'ni jamiyat hayotidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar fanida ko'rib chiqiladi.

Bibliografiya uslublari tarix, nazariya va amaliyot bilan uzviy bog'liqdir. U bibliografik ma'lumotlar tayyorlash jarayonida foydalaniladigan usul, uslublarni o'rganadi va iste'molchiga etkazib berish bilan shug'ullanadi.

Bibliografiya tashkiloti – bu mamlakatda optimal sistemalar markazini tuzish, ya'ni tayyorlash ishlarini boshqarmoq, bibliografik ma'lumotlarni ishlab chiqish va tarqatish, hamma sistema, idora va muassasalar kutubxonalarida kitobxonlarga bibliografik xizmat ko'rsatishni markazlashtirish.

O'zbekistonda kutubxonachilik tarixi. O'zbekiston arxeologik topilmalar bu erlik xalqlar qadimgi zamonda harfli yozuvga ega bo'lganliklarini, bu yozuv G'arbiy Osiyoda paydo bo'lib, savdo korxonalarini orqali bu erga olib kelinganligini ko'rsatadi.

Qadimgi manbalarga ko'ra, O'rta Osiyoda anchagina o'qimishli kishilar bo'lgan, ular kalendarlar tuzishgan, bolalarni yozishga va hisob ishlariga o'rgatishgan.

Biroq O'zbekiston xalqlarining qadimgi yozma yodgorliklari deyarli saqlanib qolmagan, ulardan ko'plari arablar bosib olgan davrda (VII-IX asrlarda) nobud bo'lgan. So'g'd va Xorazmning arab halifaligi tomonidan qo'yilgan noyob kitoblarni va ularni saqlovchilarni yo'q qilib tashlaganligi xaqida birinchi bo'lib Beruniy ma'lumot beradi. Arab halifaligining viloyatlaridan biriga aylanib qolgan O'rta Osiyo boy milliy madaniyatning qaytadan vujudga kelishi uchun anchagina vaqt kerak bo'ldi.

IX-X asrlarda halifalikning O'rta Osiyo viloyatlariga qarashli bir qancha shaharlaridagi saroylar huzurida o'qimishli xukmdorlar xomiyligida boy kutubxonalar barpo etildi.

Samoniylar poytaxti bo'lgan Buxoroda ko'p kutubxonalar va kitob bozorlarining bo'lishi, ilmiy bilimlarni yoyilishiga imkon berdi. Ma'lumki, Abu Ali ibn Sino faylasuf Abu Nasr Farobiyning o'ziga zarur bo'lgan asarini Buxoro bozoridagi kitob do'konidan topganligi xarakterlidir. Bu asarda yunon olimi Arestotelning qarashlari sharhlab berilgan.

XIII asrda Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Balx va boshqa ko'p shaharlar chinakam madaniyat markazlari, olimlar to'planadigan joy bo'lib, ularda juda boy kutubxonalar mavjud edi.

O'rta asrlardagi Buxoro eng yirik kutubxonalaridan biri - Qulbobo Ko'kaldosh kutubxonasining deyarli butun fondi diniy mazmundagi va musulmon xuquq ilmiga oid qo'llanmalardan iborat bo'lgan.

Xiva va Qo'qon xonliklarida ham boy qo'lyozmalar saqlanuvchi kutubxonalar bo'lgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olina boshlandi. 1867 yilga kelib bosib olingan erlarda markazi Toshkent bo'lgan Turkiston general gubernatorligi tashkil etildi.

1867 yildayoq kutubxona uchun yuborilgan dastlabki kitoblar Rossiyadan 1868 yilda juda qiyinchilik bilan Toshkentga etib keldi, chunki u vaqtda temir yo'l yo'q edi.

Ana shu dastlabki bir necha yuz kitob Turkiston xalq kutubxonasining tashkil etilishiga asos bo'ldi. Vaqt o'tib O'zbekistonda ilmiy jamiyatlarning kutubxonalari, keyinchalik o'quv yurtlari kutubxonalari tashkil etilib, rivojlandi. Ko'p xollarda xususiy kishilar, shuningdek, xar xil ma'rifiy jamiyatlar kutubxona tashkil etish tashabbuskori bo'ldilar. Toshkentda birinchi xususiy kutubxonani 1870 yilda Polovseva degan bir ayol ochgan. 1903 yilda Toshkentda O.G.Geyer 3000 jildga yaqin kitoblari bo'lgan ikkinchi pullik kutubxonani ochadi. 1904 yil yozida bolalar va o'smirlar uchun Samarqandda A.N.YAkubovskaya Turkistonda birinchi xususiy bolalar kutubxonasini ochdi.

1910 yilda Toshkentda mahalliy musulmon ziyolilari orasida bepul kutubxona - qiroatxona tashkil etish fikri tug'ildi. Biroq inqilobdan sal oldinroq jadidlar tomonidan Toshkentda «Turon» degan kutubxona ochildi.

1910 yilda shahar maxkamasi qoshida sanitariya kutubxonasi ochiladi. Sal ilgariroq, 1907 yilda, Toshkentda ovchilar jamiyati huzurida kutubxona tashkil etiladi. 1913-1916 yillarda yana bir necha maxsus kichik kutubxonalar ochiladi.

SHunday qilib, 1917 yilga kelib Turkiston xududida rus aholisi uchun ikkita xalq kutubxonasi, bir necha shahar kutubxonasi, bir qancha ilmiy va jamoat tashkilotlari kutubxonalari, maktablar, xarbiy qismlar qoshidagi kutubxonalar va hususiy kutubxonalar mavjud edi. Ushbu davrda xalq ommasining savodsizligiga barxam berish, siyosiy va ilmiy bilimlarni oshirish maqsadida kutubxonalar keng rivojlandi.

Urush yillarida jumhuriyat kutubxonalari keng qo'lamda ish olib bordi. Bu yillarda kutubxonalarda har kuni gazetalar o'qishni yo'lga qo'yish, kitob ko'rgazmalari tashkil etish, eng muhim mavzulardagi zarur adabiyotlar ro'yxatini tuzib, ko'chma kutubxonachalar bilan xizmat ko'rsatishga alohida e'tibor beriladi.

1945-1958 yillarga kelib kutubxonalar ishi bir maromida olib borilib, ularni rivojlantirish dasturlariga katta e'tibor berila boshlandi.

Bu davrga kelib, O'zbekistonda kutubxona tarmoqlarini bir tekis, rejali joylashtirish, barcha aholi punktlarini kutubxonalarning u yoki bu shaxobchasi bilan ta'minlash, kutubxona fondlari sifatini yaxshilash, kutubxonalarning moddiy bazasini mustaxkamlash, ularni malakali kadrlar bilan ta'minlash, har xil idora va tarmoqlarga qarashli kutubxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish, mamlakatda kutubxonachilik ishini bir muncha yaxshilanishiga olib keldi. Xozirgi kunga kelib, Respublikamizda bir qancha nufuzli kutubxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Xozirgi vaqtda kutubxonalarning kitob fondini yaxshilash muammolaridan biri - kitob bilan ta'minlash sistemasini takomillashti-rish, kutubxonalar, kitobxonlar va kitob savdosining o'zaro bog'liqligidir, negaki, kutubxonalar fondining mazmuniga oxir oqibatda kutubxonalarning butun aholini Vatanimiz va chet el madaniyat yutuqlari bilan qanchalik to'la va unumli ta'minlash masalasi muhimdir.

Kutubxonalarni kuyidagi turlari mavjud, ya'ni ularni universal, maxsus va o'quv kutubxonalariga bo'lish mumkin.

Universal kutubxonalar – bu muassasa, shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun, ya'ni kitobxonlarni ma'lumotini, professional va madaniy darajasini oshirish jamiyatni turliadabiyotlarni o'qishga extiyojini qondirish uchun xizmat qiladi. Universal kutubxona har xil sohadagi fondlarni komplektlashtirib, universal kutubxonalar sanasiga bolalar, yoshlar, ko'rlar kutubxonalarini va boshqa guruh o'qituvchilarini misol qilishimiz mumkin.

Maxsus kutubxonalar, birinchi o'rinda ilmiy va alohida muassasa korxonalarini ishlab chiqarish rejasilari, topshiriqlari, halq xo'jaligi sohalari ishlarini bajarilishlari haqidagi adabiyotlarga asoslanadi. Bu qoida bo'yicha, korxonalar, muassasa yoki axborot organini bir qismi bo'lib, kutubxona ilmiy jamoa va ishlab chiqarish korxonalariga xizmat qiladi. Maxsus kutubxonalariga markaziy soha bo'yicha, ko'p tarmoqli soha bo'yicha kutubxonalar, ilmiy tekshirish institutlari kutubxonalarini, ishlab chiqarishkorxonasi, transport qishloq xo'jaligi va mediqina muassasalari kutubxonalarini misol qilishimiz ishlash mumkin.

O'quv kutubxonalarini, ta'lim olayotgan, ilmiy va o'quv yurtlarini o'qituvchi jamoasiga xizmat qiladi. Ularni madaniy darajasini va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, o'qituvchi faoliyatga yordam uchun ilmiy-informaqion ishlarni olib boradi. O'quv kutubxonalarini universal va maxsus kutubxonalardan farqlaydigan asosiy masala, bu o'qish va tarbiyalash jarayoni ta'minlanishi hisoblanadi.

O'quv kutubxonalariga OO'YU, kollej, liqey, maktab, malaka oshirish kurslari kutubxonalariva boshqa kutubxonalarini misol qilishimiz mumkin.

Ilmiy-texnikaviy kutubxonalariga Respublikmizda va jahonda olib borilayotgan ilmiy texnikaviy yangiliklar, ro'znomalar, gazeta va adabiyotlari bor kutubxonalar kiradi. Bularga Respublika ilmiy-texnika kutubxonasi (RNTB) Fanlar akademiyasi, A. Navoiy kutubxonalarini misol qilishimiz mumkin.

Kutubxona kataloglari quyidagi bo'linadi: alfavitli katalog, sistematik katalog, fanlar katalogi;

Alfavitli katalog – bu alfavit tartibidagi bibliografik yozuvi yoki yakka tartibdagi avtorlarni familiya, ismi, jamoa avtorlarini yoki asarlarni nomlanishi joylashgan kutubxona katalogi hisoblanadi.

Sistematik katalog – bu ilm sohasidagi aniq sistemali kutubxona bibliografik klassifikaqiyasiga taalluqli bibliografik yozuvi joylashgan kutubxona katalogi hisoblanadi va u informaqion, pedagogik funksiyasi bajaradi.

Fanlar katalogi – bu alfavit tartibidagi fanlar sahifasini bibliografik yozuvi joylashgan kutubxona katalogi hisoblanadi va uni funksiyasi axborotga asoslanadi. Fanlar katalogi yordamida sohalararo o‘quvchilarni kompleks so‘rovi bajariladi.

Alfavitli kataloglar qutisi etiketli yozuvlar bilan ta‘minlanib, «boshidan-oxirigacha» formasida quti tarkibida o‘z aksini topadi. Har bir etiketda harf, so‘zva boshqa gaplarni, qutidagi 1 chi va oxiridagi katalogiga ta‘lluqli ikki elementi yoziladi. Sistematik katalogga, bibliografik ma‘lumotlar noma‘lum bo‘lganda, keraklinashriyotlaruchun tematik qidiruvda murojat qilinadi. Kitobxon sistematik katalog bilan ishlaganda, ilmni sistematikligi, yangi, o‘rganilmagan noma‘lum sohalar, mavzu, masalalar bilan tanishish mumkin. Sistemali katalogni bo‘limlari indekslarni tartibli, ishchi jadvallarni klassifikaqiyasi asosida joylashtiriladi. Sistemali katalogni qutisi etiketkasida klassifikaqiyali indeks va bir, ikki yoki uchta quti bo‘linmalariga tegishli nomlanishi joylashtiriladi. Etiketkani pastki qismida klassifikaqiyali indeks, har bir qutini mundariyasi yozilib o‘z aksini topadi.

Sistemali katalogdan fanlarni alfavitli ko‘rsatkichi sistemali katalogi yordamchi bo‘lib, unda aks etadigan asarni mazmunini ochib beradgan, klassifikaqiyali indekslarga ta‘lluqli hujjat hisoblanadi. Bu adabiyotlarni katalog va kartotekalardan izlash yo‘lini osonlashtiradi, adabiyotlarni sistemalashtirishda foydalaniladi.

Kutubxonadan foydalanishning umumiy qoidalari:

Axborot-resurs markazi (ARM) faoliyati demokratiya, insonparvarlik, umumiy foydalanishga qulaylik, umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi, fuqorolik, shaxsning erkin kamol topishi prinqiplariga asoslanadi.

ARMdan foydalanish bepul, ARM tomonidan ko‘rsatiladigan pullik xizmatlarning ayrim turlari ro‘yxati, ular uchun to‘lanadigan haq miqdori qonun xujjatlarida belgilanadi.

ARMning asosiy vazifalari

Universal axborot resurslarini, milliy va chet el nashrlari (bosma, audiovizual, elektron nashrlar va boshqalar) fondini shakllantirish, saqlash va berish.

Foydalanuvchilarga ARMda hamda mintaqaning axborot-kutubxona markazi (AKM)dagi xujjatlar va boshqa materiallarni olish imkoniyatini yaratish.

Foydalanuvchilarning xuquq va majburiyatlari

ARMdan foydalanish xuquqi mazkur ARM xizmat ko'rsatadigan xududda yashaydigan, fuqoroligi, yoshi, ijtimoiy va boshqa jixatdan mansubligidan qatg'iy nazar, barcha aholiga, shuningdek, korxonalar, muassasalar va boshqa tashkilotlarga beriladi. Ushbu xuquq axborot rusurslari bilan to'ldirishning, axborotlarni, shu jumladan, kutubxonalararo abonoment tizimi orqali berish, shuningdek, kutubxona-axborot xizmati kursatishning boshqa shakllari bilan tahminlanadi.

Foydalanuvchilar quyidagi xuquqlarga ega;

ARM fondidan istalgan xujjatlarni vaqtincha foydalanish uchun olish, shuningdek, mintaqaning AKMdan va boshqa kutubxonalaridan xujjatlarning bosma yoki elektron nusxalarini elektron vositasida yetkazib berish tizimin orqali buyurtma qilish va olish;

– bibliografik, mahlumotnoma-axborot xizmatidan hamda ARM tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarning boshqa turlaridan foydalanish;

– ARM tomonidan o'tkaziladigan ommaviy-axborot tadbirlarida qatnashish, ARMning jamoat kengashiga saylash va saylanish.

Foydalanuvchilar ARMga ahzo bo'lish uchun tug'ilganlik to'g'risidagi guvohnoma, posport yoki uning o'rnini bosadigan xujjatni, zarur miqdordagi fotosuratlarni taqdim etadilar hamda kitobxon biletini va ro'yxatdan o'tkazish varaqasini rasmiylashtirish uchun mahlumotlar beradilar.

– boshqa shaharlik fuqarolar vaqtinchalik kitobxon biletini pasportdami yoki uning o'rnini bosadigan xujjatni ko'rsatgandan keyin oladilar.

– boshqa mamlakat fuqarolari biletini o'z mamlakati pasporti yoki belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan shaxsini tasdiqlovchi boshqa xujjat asosida oladilar.

Foydalanuvchilarga bir yo'la foydalanish uchun beriladigan xujjatlar soni ARM tomonidan yakka xolda tartibga solinadi.

ARMning foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatish bo'yicha majburiyatlari

ARM fondlaridagi xujjatlar va materiallarni ularning saqlanishini tahminlovchi belgilangan qoidalarga muvofiq xisobga olish.

ARM fondlaridagi xujjatlar va materiallarni ularning saqlanishini tahminlovchi belgilangan qoidalarga muvofiq xisobga olish va foydalanishni amalga oshirish;

O'quv zallaridan foydalanish tartiblari

O'quv zalida adabiyotlarni foydalanishga olgan kitobxonlar o'quvchilik guvohnomalarini olganliklari xaqida imzo qo'yishlari shart.

O'quv zali bir kitobxonga berilgan adabiyotlar va xujjatlar soni odatda chegaralanmaydi. Bir vaqtning o'zida ayrim adabiyotlar va xujjatlarga talab ortib keqa ARM mahmuriyati qarori bilan belgalangan adabiyotlar soni chegaralanishi mumkin.

Asosiy kitob omborxonasidan o'quv zalida ajratilgan adabiyotlar kerakli muddatda saqlab turilishi mumkin.

Qomuslar, mahlumotnomalar noyob va qimmatbaho kitoblar hamda kitobxonlararo abonemental orqali olingan boshqa nashr maxsulotlari o'quv zallariga beriladi.

O'quv zaliga shaxsiy va ARM kitoblari, jurnallari, gazetolari, boshqa adabiyotlardan qirqib olingan parchalar va boshqa bosma maxsulotlari bilan kiritish taqiqlanadi.

Adabiyotlarni o'quv zallaridan olib ketish taqiqlanadi. Ushbu qoida buzilganda o'quvchi mahmuriy belgilangan muddatga o'quvchilik xuquqidan maxrum qilinadi.

Abonementlardan foydalanish qoidalari

Abonementlardan adabiyotlarni olish va buyurtma berish uchun o'quvchilar ahzolik guvoxonmalarini ko'rsatadilar va olish paytida buyurtmalarga imzo qo'yishlar kerak.

Xar xil toifadagi kitobxon uchun nashr maxsulotlarini abonementdan berish muddati va soni (ilmiy, o'quv badiiy adabiyotlar) ARM mahmuriyati tomonidan tabaqalashtirilgan holda belgilanadi va ARM dan foydalanish qoidalariga ko'ra qayd qilib boriladi.

Qimmatbaho va noyob nashr maxsulotlari uyga berilmaydi, agar berish lozim bo'lgan xollarda ARM mahmuriyati tomonidan aniqlangan miqdorda kafolat puli qoldiriladi.

Belgilangan tartibga binoan agar uyga olgan adabiyotlarga boshqa kitobxonlarning extiyoji bo'lmasa, o'quvchilarga foydalanish muddati uzaytirishlari mumkin.

Nazorat savollari:

1. Axborot resurs markazidan foydalanish qoidalari?
2. Birinchi kutubxonasi qachon va qayerda barpo etilgan?
3. ARMning foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatish bo'yicha majburiyatlari nimalardan ibarat?
4. Abonementlardan foydalanish qoidalari aytib bering?
5. Foydalanuvchilarning xuquq va majburiyatlaridan misollar keltirib o'ting?

TOPSHIRIQ

Ven diagrammasi orqali mavzu yuzasidan olgan bilimlaringiz asosida fikrlaringizni bayon eting

VEN DIAGRAMMASI

